

Anna Majewska

Usytuowanie synagog w strukturach jednostek osadniczych województwa śląskiego – koncepcja typologii

Artykuł o charakterze teoretyczno-empirycznym prezentuje wyniki badań podjętych przez autorkę celem rozwiązania problemu badawczego, skoncentrowanego na zdefiniowaniu w formie ujęcia typologicznego rodzajów usytuowania obiektów synagogałnych w przestrzeni jednostek osadniczych województwa śląskiego. W pracy dokonano przeglądu dotychczas przedstawionych podziałów położenia śląskich synagog w strukturach urbanistycznych. Na podstawie dokonanych przez autorkę analiz materiałów kartograficznych i pisanych oraz wyników prospekcji terenowych omówiono związki przestrzenne zachodzące pomiędzy synagogami a elementami morfologicznymi miejscowości, jakie występowały w czasie religijnego funkcjonowania obiektów. Efektem finalnym przeprowadzonych badań jest propozycja typologii usytuowania synagog w strukturach jednostek osadniczych województwa śląskiego. Uwzględniono w niej położenie obiektów w stosunku do najistotniejszych składników morfologicznych o różnym poziomie złożoności, m.in. obszaru i elementów założeń staromiejskich, XIX- i XX-wiecznych układów urbanistycznych, placów, świątyń chrześcijańskich.

Słowa kluczowe: judaizm, synagogi, Śląsk, obiekty religijne, morfologia miasta.

1. Wprowadzenie

Obiekt synagogi¹, będący pośrednim zmaterializowaniem kultu w religii mojżeszowej², pozostawał od czasów przybycia Żydów na tereny współczesnych ziem polskich w ścisłym związku przede wszystkim z przestrzenią o cha-

---

¹ Uwypuklenie materialnego wymiaru synagogi wynika z wieloznaczności samego terminu. Źródłosłów pojęcia „synagoga” wywodzi się od greckiego *sinagein*, czyli „zbierać się”. A zatem pierwotnie oraz współcześnie oznacza również wspólnotę modlitewną (por. JewishEncyclopedia.com) (26.05.2017).

² Należy podkreślić, że synagoga nie powinna być postrzegana jako obiekt sakralny (związany z *sacrum*, manifestowanym jako miejsce święte). *Sacrum* stanowią umieszczone w jej wnętrzu zwoje Tory oraz obrzędy, których się dokonuje. Tylko nieistniejąca Świątynia Jerozolimska (której pozostałością jest fragment muru), stanowiąca continuum trzech obiektów, funkcjonowała w kategorii świątyni. Synagogę można definiować natomiast jako obiekt religijny, co powinno być według autorki uwzględniane i respektowane w dyskursie naukowym.

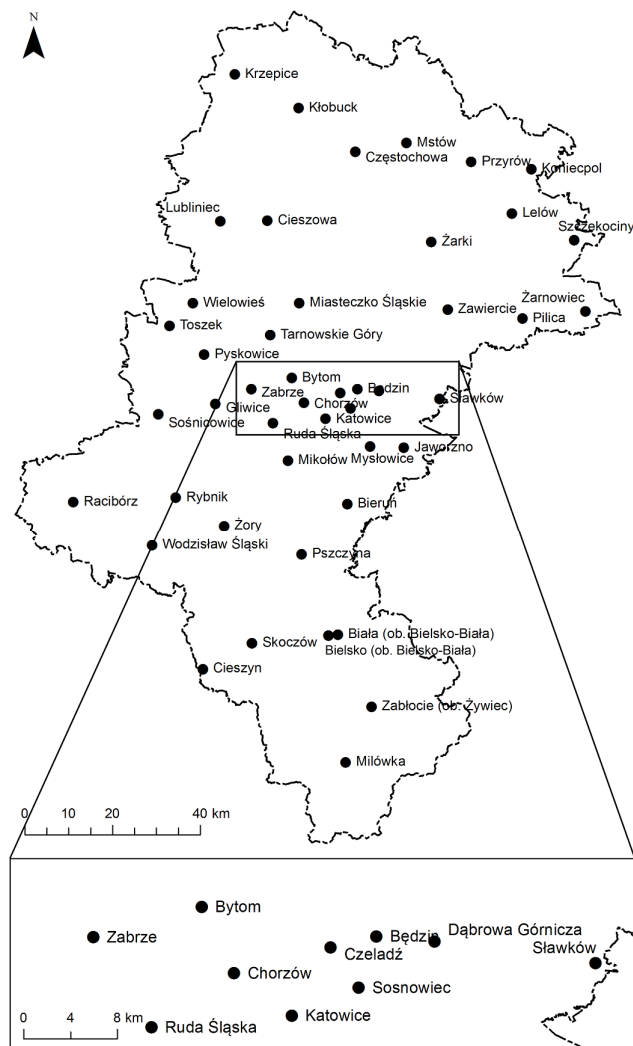
rakterze miejskim. Województwo śląskie pozostaje jednak bardzo zróżnicowane pod względem form osadniczych. Niewielkie miasteczka północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej o średniowiecznej morfogenezie kontrastują z przemysłowymi terenami konurbacji górnośląskiej, której powstawanie zbiegło się w czasie z okresem sytuowania obiektów synagogałnych, tworzących się wówczas wielu gmin żydowskich. Przestrzeń województwa śląskiego stanowi zatem niezwykle interesujący poligon badań nad dziedzictwem kulturowym, w tym obiektami synagogałnymi i ich usytuowaniem w przestrzeni³. Zasadniczy problem badawczy skoncentrowany został na skonstruowaniu typologii rodzajów położenia synagog (w czasie ich religijnego funkcjonowania) w przestrzeni jednostek osadniczych, znajdujących się w województwie śląskim w obecnych granicach. Usytuowanie obiektów analizowano dla okresu nowożytnego (głównie XVIII w.) oraz XIX w., czyli czasu wznoszenia synagog w obrębie obszaru badań. Wzięto pod uwagę obiekty, które były użytkowane przez społeczności żydowskie co najmniej do przełomu XIX i XX w.⁴ Spośród obiektów obecnie nieistniejących, do analiz zostały włączone wszystkie, których dawne usytuowanie w strukturach morfologicznych miejscowości można obecnie precyzyjnie określić. Wnioski dotyczące typologii oparto na przestudiowaniu lokalizacji synagog dla 46 jednostek osadniczych (ryc. 1).

Należy zaznaczyć, że w świetle obecnego stanu badań na temat poszczególnych obiektów synagogałnych, nie sposób w wielu przypadkach jednoznacznie określić ich charakteru – tego, czy dany budynek był synagogą, czy większym domem modlitwy. Jednakże na podstawie różnego rodzaju opisów historycznych i danych dotyczących m.in. erygowania poszczególnych gmin i ich filii oraz wspomnień przedstawicieli przedwojennych wspólnot (np. ksiąg pamięci), dzięki pośrednim przekazom można podjąć próby określenia charakteru takich obiektów. Analizą objęto obiekty synagogałne, które na podstawie przekazów

³ Województwo śląskie jest obszarem, który w XIX i w XX w. dzieliły granice nieistniejących współcześnie państw. Gminy żydowskie funkcjonowały zatem w odmiennych środowiskach socjo-kulturowych, co zdeterminowało zachodzące między nimi na wielu płaszczyznach dywergencje, m.in. w zakresie obiektów religijnych. Zróżnicowanie związane z geopolityczną przeszłością odzwierciedla wyraźnie m.in. fizjonomia założeń cmentarnych (zob. Majewska 2017b). Synagogi zaś są kolejnymi pod względem ekspresji przestrzennej obiektami żydowskiego dziedzictwa religijnego, których fizjonomia i rozmieszczenie jest świadectwem dziejów politycznych i społeczno-gospodarczych.

⁴ Niektóre z synagog znajdujących się na terenie województwa śląskiego przestały pełnić funkcje religijne w okresie międzywojennym lub wcześniej (np. obiekt starej synagogi w Mysłowicach), co przyczyniło się do zachowania budynków do dziś. Uniknęły one m.in. pożarów w czasie tzw. Nocy Kryształowej z 9 na 10 listopada 1938 r.; więcej na ten temat w: A. Majewska (2016).

historycznych oraz reprezentowanej przez nie formy architektonicznej mogły zostać zaklasyfikowane jako „flagowe” synagogi poszczególnych gmin żydowskich⁵.

Ryc. 1. Wybór jednostek osadniczych województwa śląskiego, dla których przeprowadzono analizę usytuowania synagog
Źródło: opracowanie własne

⁵ Analizy żydowskich domów modlitwy funkcjonujących przed drugą wojną światową na obszarze zawartym w granicach współczesnego województwa śląskiego dokonano w odrębnym opracowaniu (zob. Majewska 2017a).

1.1. Stan badań

Rozważania nad miejscem obiektów religijnych w przestrzeni jednostek osadniczych podejmowane były przez badaczy w ramach licznych studiów geograficznych⁶, w geografii historycznej realizowanych często w nawiązaniu do orientacji socjotopograficznej. Zaznacza się jednak luka w opracowaniach syntetyzujących wiedzę na temat żydowskiego materialnego dziedzictwa religijnego, dokonywanych w konwencji analiz przestrzennych⁷. Umieszczenie obiektu w strukturze osadniczej, szczególnie w studiach empirycznych, podnoszone było przez autorów jako jeden z elementów istotnych z punktu widzenia instytucjonalnej i przestrzennej organizacji gminy żydowskiej. Analizy konotacji przestrzennej synagog pojawiały się jednak głównie jako element studiów przypadków realizowanych dla wybranych obiektów. Wiele prac dotyczących obiektów synagogałnych, zawierających wątki analiz przestrzennych, to opracowania z zakresu historii i architektury (m.in. Walicki 2000, Bergman 2004, 2011, Stefański, Szrajber 2009).

Odczuwalny jest natomiast znaczący brak opracowań kompleksowych, podejmujących problematykę usytuowania obiektów synagogałnych w strukturach osadniczych. Fundamentalną pracą z tego zakresu, która jak na razie nie znalazła

---

⁶ Wybrane opracowania realizowane w ujęciu geograficznym, w których podjęto tematykę obiektów religijnych w przestrzeni zurbanizowanej, to przykładowo prace autorstwa: M. Sobczyńskiego (2012), J. Dzieciuchowicza i in. (2004), K. Dmochwskiej-Dudek i E. Klimy (2012), E. Klimy (2011), zrealizowane na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego oraz przodujące w geografii religii opracowania Zespołu Geografii Religii Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, wśród nich m.in. I. Sołjan (2012).

⁷ W badaniach przestrzennych nad żydowskimi obiektami religijnymi przoduje szczególnie łódzki ośrodek geograficzny, w którym badania z tego zakresu podejmuje np. A. Rykała, m.in. współautor *Atlasu historii Żydów polskich* (Grabski, Rykała, Sienkiewicz i in. 2010), będącego pierwszym powojennym komplementarnym opracowaniem historii narodu żydowskiego na ziemiach polskich z tak szerokim uwzględnieniem przestrzennego aspektu zjawisk. Na tle dzieł o charakterze historiograficznym, dominujących w polskim dyskursie o żydowskim dziedzictwie religijnym, wyróżniają się również inne prace Rykały, m.in. dotyczące problematyki domów modlitwy oraz synagog (Rykała 2009, 2012a, b). Spoza ośrodka łódzkiego, jedną z nielicznych prac geograficznych syntetycznie ujmujących współczesny stan synagog jest natomiast opracowanie o charakterze inwentaryzacyjnym, sporządzone dla obiektów wielkopolskich, autorstwa I. Makruszewskiej (2013). Aspekt przestrzenny funkcjonowania obiektów w przestrzeni miejskiej został jednak podjęty w nim jedynie sygnałnie. Syntetyczne ujęcie rozmieszczenia synagog (istniejących i nieistniejących) na terytorium województwa łódzkiego prezentuje z kolei K. Olbińska (2016). Autorka nie podejmuje jednak tematu usytuowania budynków w przestrzeni miejscowości, skupiając swoją uwagę głównie na zagadnieniach z zakresu pamięcioznawstwa i ochrony zabytków.

zła kontynuacji we współczesnych studiach żydowskich⁸, jest obszerne i wyczerpujące dzieło M. i K. Piechotków – *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej* (2004), w którym omówiono historię żydowskich społeczności wybranych ośrodków miejskich w kontekście wewnętrznej organizacji przestrzennej poszczególnych kahałów.

Pierwsza typologia usytuowania obiektów synagogałnych na Śląsku⁹ została skonstruowana przez Eleonorę Bergman, która zaproponowała wydzielenie następujących trzech głównych typów lokalizacji synagog w XIX w.: na terenie starych miast, w dawnej strefie obronnej, w pierzei dużego placu lub nowej, głównej ulicy (Bergman 2007, s. 8). Podział ten, odwołując się do wybranych elementów morfologicznych miasta, oparty został głównie na zależnościach przyczynowo-skutkowych usytuowania synagog w strukturze urbanistycznej. Drugą prototypologię lokalizacji śląskich¹⁰ synagog zaproponował Jerzy K. Kos, który dzieli je pod względem lokalizacji na trzy grupy: wzniesione na terenie zamkniętego dziedzińca, wzniesione w pierzei ulicy (pomiędzy sąsiednimi domami), wzniesione w reprezentacyjnej części miejscowości (np. przy placu bądź głównej ulicy) (Kos 2013, s. 39–40)¹¹. Badacz uwzględnia wybrane elementy topografii miasta stojące na najniższym szczeblu hierarchicznym jego składo-

---

⁸ Autorka ma tu na myśli studia polskie. Z kolei spośród opracowań dokonywanych przez badaczy spoza Polski, warto zwrócić uwagę na pracę przykładowo R. Kleina (2014), który na podstawie porównania pięciuset XIX-wiecznych synagog z terenów imperium Habsburgów, należących do współczesnych: Węgier, Słowacji, Chorwacji, Rumunii (Transylwania), Serbii (Wojwodina) i Ukrainy (Zakarpacie), dokonał kompleksowej typologii obejmującej poza cechami architektonicznymi obiektów również ich związki z otoczeniem w kontekście najbliższego sąsiedztwa i szerszego kontekstu miejskiego. Z kolei L. Vaughan (1999) omówiła uwarunkowania osadnictwa i instytucjonalnej organizacji wspólnot żydowskich na terenie wybranych miast XIX-wiecznej Wielkiej Brytanii. W podobnej konwencji analizy prowadzi S. Coenen Snyder (2008), tłumacząc m.in. mechanizmy zależności pomiędzy architekturą synagogałną Berlina a tłem politycznym i środowiskiem kulturowym niemieckich Żydów. Wyróżnia się również praca T.C. Hubki (2003) pozornie dotycząca tylko jednej XVIII-wiecznej drewnianej synagogi z Gwoźdźca (obecnie na Ukrainie), na przykładzie której jednak szeroko przedstawiono kontekst społeczno-kulturowy życia wschodnioeuropejskiej społeczności żydowskiej.

⁹ Odwołująca się do terytoriów Dolnego Śląska i Górnego Śląska.

¹⁰ Kłos, podobnie jak Bergman, tematykę lokalizacji synagog podejmuje dla obiektów szeroko rozumianego Śląska. Podejście takie wynika z przedmiotu i kierunku badań realizowanego przez tych badaczy, jakim są analizy śląskiej architektury synagogałnej.

¹¹ Podział ten jest nieco podobny do jednej ze składowych typologii usytuowania synagog XIX-wiecznych zaproponowanej przez R. Kleina (2014, s. 65–66), a mianowicie zmiennej dotyczącej usytuowania obiektów wobec najbliższego otoczenia (*urban micro context*).

wych (według Kotera 2015, s. 86). Są to elementy o charakterze: liniowym (ulice) i powierzchniowym (place, dziedzińce), które czyni punktami odniesienia dla obiektów religijnych.

Oba podziały selektywnie odwołują się do posiadających odmienną rangę morfologicznych składników jednostek osadniczych. Elementy te raczej nie powinny współwystępować w ramach tego samego szczebla typologii. Podziały pozbawione są wskazanej w tym przypadku gradacji i systematyzacji cech przestrzeni. Obok całych założeń miejskich autorzy odwołują się m.in. do placów oraz ciągów komunikacyjnych. Nie oznacza to, że przywołane typologie nie wskazują charakterystycznych miejsc usytuowania omawianych obiektów religijnych. Są zgodne ze stanem rzeczywistym, jednakże propozycje wyróżnienia typów są bardziej intuicyjne niż zorganizowane w sposób metodyczny. Spostrzeżenia te stały się asumptem do podjęcia problematyki typologii usytuowania synagog województwa śląskiego, celem jej przemodelowania i uzupełnienia. Jest to niezwykle istotne ze względu na duży (szczególnie w ostatnim dwudziestoleciu) przyrost liczby opracowań podejmujących tematykę żydowskiego dziedzictwa religijnego. Wiodącymi wątkami większości z nich, jak już zostało zaznaczone, są historia i fizjonomia obiektów, zdecydowanie rzadziej natomiast pojawiają się próby syntetycznych ujęć dla większej liczby obiektów i/lub przestrzeni, w której są rozmieszczone. Analizy tego typu są charakterystyczne głównie dla studiów z zakresu geografii historycznej, której praktykowane analizy retrogresywne spajają problematykę przestrzenną z badaniami na temat przeszłości (zob. m.in. Arnold 1951, s. 57).

1.2. Metodyka

Koncepcja typologii usytuowania synagog w przestrzeni województwa śląskiego stanowi wynik badań terenowych zrealizowanych przez autorkę w latach 2015–2016, poprzedzonych kwerendą w Dziale Dokumentacji Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie i studiami literatury przedmiotu. Badania terenowe polegały na wizji lokalnej i dokumentacji miejsc zlokalizowanych w obrębie współczesnego województwa śląskiego, w których co najmniej do początków XX w. istniały synagogi, jak również inwentaryzacji nielicznych (14) zachowanych na tym obszarze obiektów posynagogałnych¹². Następnie przeprowadzono badania kameralne skoncentrowane na analizie retrogresywnej usytuowania

---

¹² Autorka używa określenia „obiekty posynagogałne”, ponieważ żaden z nich nie pełni współcześnie funkcji synagogi. Jedynie budynek dawnej bóżnicy w Lelowie został zaadaptowany na dom modlitw, mykwę i bazę noclegową społeczności chasydzkiej (dynastii chasydzkiej Lelov) odwiedzającej grób miejscowego cadyka.

wania istniejących obiektów oraz miejsc po budynkach zburzonych w czasie i po drugiej wojnie światowej. Usytuowanie synagog analizowano dla stanu sieci osadniczej w okresie religijnego funkcjonowania obiektów. Synagogi, w których zbierał się minjan co najmniej do początku XX w., w większości przypadków mają genezę XIX-wieczną, najstarsze zostały wzniesione w XVIII w.¹³

2. Usytuowanie synagog w strukturze osadniczej – wybór zagadnień

Współcześnie, poza dawną bóżnicą w Lelowie, żaden z pozostałych 13 zachowanych przedwojennych obiektów posynagogałnych nie służy żydowskiemu celom kultowym. Przed drugą wojną światową w ok. 54 synagogach¹⁴ obszaru badań społeczność żydowska spotykała się podczas świątecznych nabożeństw. Synagogi organizowały nie tylko religijne, ale i praktyczne życie wspólnoty. W ich murach dyskutowano o finansach gminy, jej sprawach administracyjnych, rozstrzygano w nich najważniejsze bieżące sprawy (por. Rykała 2012a, s. 633–634). Obiekt synagogi ze względu na pełnione funkcje stanowił serce każdej gminy żydowskiej, co rzutowało m.in. na sposób jego lokalizowania w przestrzeni miejscowości.

Instytucja synagogi łączona jest przede wszystkim z przestrzenią miejską. Za Małgorzatą Hanzl można przywołać, że przywileje regulujące osadnictwo żydowskie na terenie Europy Wschodniej, ale również częsta izolacja wyznawców judaizmu i ograniczenia dotyczące rejonów osiedlania się podyktowały pewien wzorzec. Mianowicie Żydzi osiedlali się w małych miejscowościach, wioskach i dzielnicach większych miast o podobnym charakterze, co w pewien sposób oddaje pojęcie „sztetlu” (Hanzl 2012, s. 1023). W żydowskich dzielnicach oraz zdominowanych przez nich miejscowościach, szczególnie znajdujących się w północnej części obecnego województwa śląskiego, wykształciła się specy-

---

¹³ Można mieć również pewność odnośnie do określenia przybliżonej genezy najstarszych obiektów synagogałnych, które istniały na terenie badań (nie przetrwały do 1938 r., zastąpione kolejnymi XVIII- i XIX-wiecznymi budowlami), na okres nowożytny – połowę XVII w. Najstarszy cmentarz żydowski założono w 1647 r. w Cieszynie (Walerjański 2007, s. 18–19), gdzie utworzyła się prawdopodobnie pierwsza – instytucjonalnie gmina żydowska.

¹⁴ Włączając do rachunku obiekty synagog w Sośnicowicach i Cieszowej, które rozebrano do lat 20. XX w., oraz synagogi w Wodzisławiu Śląskim i Miasteczku Śląskim, które przestały pełnić wówczas funkcje religijne. Wyłączono z zestawienia jedynie obiekt starej synagogi w Mysłowicach, która została sprzedana przez gminę żydowską w 1899 r., w związku z budową nowego gmachu (Wirtualny Sztetl: www.sztetl.org.pl) (30.05.2017).

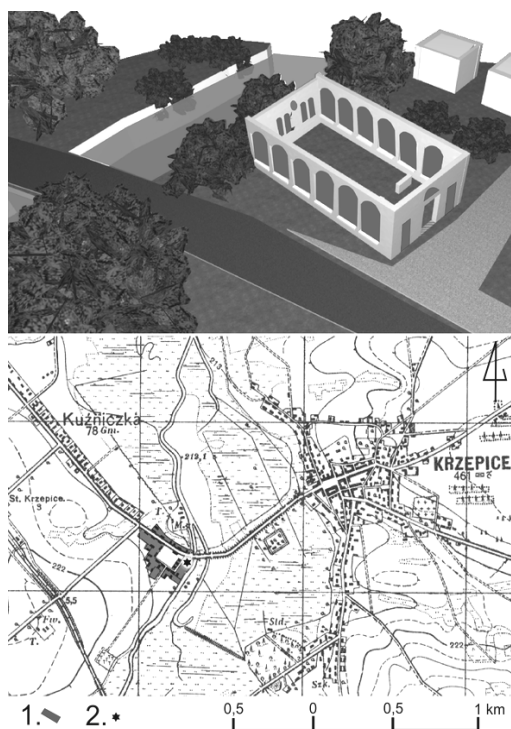
ficzna fizjonomia zabudowy – m.in. ciągi uliczek otoczonych niskimi, posadowionymi szeregowo budynkami. Serce dzielnicy stanowiła synagoga i mykwa, a często także cmentarz, szczególnie w gminach o genezie wczesnonowożytnej (np. Lelów, Żarki). Województwo śląskie stanowi natomiast przestrzeń znacznych kontrastów pod względem specyfiki żydowskiego osadnictwa. Gdy po okresie prosperity w połowie XIX w. północnojurańskie sztetle, znajdujące się pod wpływem Imperium Rosyjskiego, transformowały do opisywanych przez Y. Petrovsky’ego-Shterna (2014, s. 12) podupadłych, nękanych biedą miasteczek, inne procesy następowały na ziemiach znajdujących się dalej na południe. Tam kulminacja rozwoju gmin wyznaniowych przesunęła się w czasie. Przykładowo na obszarze wchodzącym w skład Księstwa Siewierskiego, nad którym rządy sprawowali w latach 1443–1790 biskupi krakowscy, nietolerujący wyznawców judaizmu na terenach objętych swoją jurysdykcją, gminy żydowskie zaczęły się rozwijać dopiero od XIX w. (np. w Czeladzi i Sławkowie) (Urbański 2007, s. 39). Prowadzona już po części w XVIII w. i szerzej kontynuowana w XIX w. pruska polityka tolerancji religijnej względem ludności żydowskiej niewątpliwie przyczyniła się natomiast do znacznego wzrostu liczebności skupisk żydowskich na terenie Górnego Śląska. Sprzyjało temu również gwałtownie rosące uprzemysłowienie tego obszaru, a zatem przyciągająca wielu nowych osadników korzystna koniunktura gospodarcza.

Najwięcej synagog naturalnie znalazło się w obrębie pierwotnych, w większości średniowiecznych założeń miejskich¹⁵. Z 52 budowli 28 znajdowało się w ścisłym centrum miejscowości (m.in. w Częstochowie, Zawierciu, Lublińcu, Jaworznie, Miasteczku Śląskim). Tego typu żydowskie obiekty religijne sytuowano zwłaszcza w obrębie kwartałów zabudowy znajdujących się w sąsiedztwie głównego placu miejskiego, jednak, jak się okazuje, nigdy w jego pierzei. Synagogi budowano bezpośrednio przy placach miejskich jedynie w przypadku drugorzędnych rynków miejskich (np. w Bytomiu i Gliwicach). Wówczas stawały się ich najbardziej charakterystycznymi obiektami – dominantą całego układu. Przestrzenne skupienie żydowskiego osadnictwa często pozostawało zdeterminowane decyzjami administracyjnymi określającymi tworzenie tzw. rewirów żydowskich, które powstawały właściwie spontanicznie na obszarach nieobjętych zakazami zamieszkiwania Żydów, lub były od podstaw planowo organizowane wraz ze szczegółowym określeniem granic i struktury przestrzennej (Piechotka, Piechotka 2004, s. 75). Czasami dochodziło do lokacji autonomicznych jedno-

¹⁵ Związane jest to z procesami rozwoju przestrzennego jednostek osadniczych obszaru badań, które w czasie konstituowania się gmin żydowskich nie wyszły jeszcze poza obręb średniowiecznego obwodu obronnego, lub pierwotnych – lokacyjnych granic zabudowy miejscowości (por. Bergman 2007, s. 8).

stek osadniczych z przeznaczeniem dla ludności żydowskiej. W województwie śląskim istnieje tego typu samodzielny zespół urbanistyczny – miasto erygowane w 1795 r. pod nazwą Nowe Miasto Krzepice (ryc. 2), potem Nowokrzepice (ob. część Krzepice) (Cieśla 1997, s. 277). W dawnej osadzie żydowskiej zaznacza się również wyraźne nadrzeczne usytuowanie synagogi¹⁶ nad korytem Liswarty (zob. wizualizacja – ryc. 2).

Ryc. 2. Położenie dawnego Nowego Miasta Krzepice w strukturze osadniczej z pierwszej połowy XX w. Nadrzeczne usytuowanie synagogi – wizualizacja stanu obecnego w rzucie z północnego zachodu – obiekt zachowany w formie ruiny trwałej (1 – zabudowania Nowego Miasta Krzepice, 2 – synagoga)

Źródło: opracowanie własne; podkład kartograficzny:

Topographische Karte 1:25 000, arkusz 5078 – Krzepice (1940)

¹⁶ Położenie synagogi nad ciekim wodnym jest wskazane według zasad religii możeszowej. Talmud jako pożądane wymienia również usytuowanie modlitewni nad morzem (Waszkiewicz 1993, s. 28). Woda stanowi nieodłączny element żydowskich rytuałów i obrzędów. Warto zwrócić tutaj uwagę na obiekt mykwy, gdzie jedynie tzw. woda żywa (woda płynąca) stanowi podstawę rytualnego oczyszczenia. Często synagoga i mykwa stanowiły zespół obiektów – wizyta w mykwie poprzedzała udanie się na modlitwy. Z tego m.in. wynika nadrzeczne usytuowanie wielu synagog. W województwie śląskim synagogi były umieszczone nad rzekami bądź strumieniami w 13 przypadkach.

Znacznie rzadziej lokalizowano synagogi obszaru badań w obrębie starego miasta – na linii dawnych obwarowań. Taki typ usytuowania występuje jedynie w obrębie kilku miast województwa śląskiego: Pszczyny, Toszka, Pyskowice, Cieszyna, Czeladzi, Będzina¹⁷ oraz Gliwic. Sytuowanie synagogi w rejonie niepełniających już swojej funkcji obwarowań miało kilka wariantów. Przykładowo synagogę w Cieszynie wybudowano w pierwszej połowie XIX w. na działce znajdującej się poza obwodem murów. Na terenie właściwie przystającym bezpośrednio do pozostałości obwarowań, które podlegały stopniowej rozbiórce od czasu trzęsienia ziemi w 1786 r.¹⁸ Gliwickie synagogi – zarówno bożnica stara wybudowana w 1812 r.¹⁹, jak i nowy tempel z 1861 r. – znalazły się dokładnie na granicy dawnych obwarowań miejskich, po ich wewnętrznej stronie (ryc. 3). Rozbiórka murów następowała od 1783 r. (Przybyłok 2014, s. 216). Relikty przebiegu muru są zaznaczone na planie z 1861 r., wskazującym usytuowanie owych obiektów (patrz ryc. w: Kubit 2006, s. 10).

Podobnie toszecka synagoga, wybudowana w pierwszej połowie XIX w., została zlokalizowana w sąsiedztwie pozostałości rozebranego do ok. 1800 r. muru miejskiego (Przybyłok 2014, s. 357). Interesująca jest natomiast kwestia usytuowania nieistniejącego już obiektu synagogi w Pyskowicach. Jak się okazuje, została ona zbudowana poza rejonem miasta późnośredniowiecznego. Według A. Przybyłoka (2014, s. 330) Pyskowice okalała jedynie szeroka fosa. Dzięki wyznaczonemu przez badacza dokładnemu jej przebiegowi udało się określić lokalizację żydowskiego obiektu religijnego względem średniowiecznego założenia miejskiego. Synagogę zbudowano tuż za – być może jeszcze zaznaczonym w krajobrazie miasta – obniżeniem fosy obronnej.

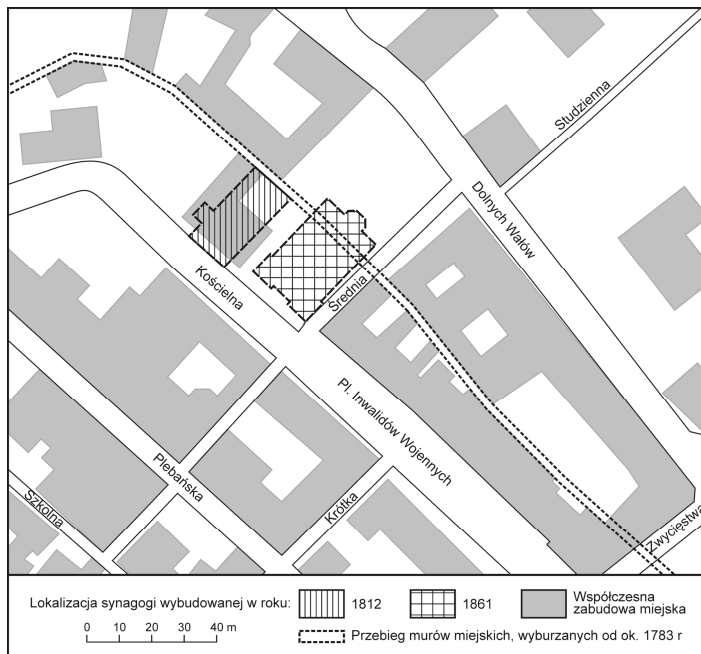
W Czeladzi zaś bożnica została wzniesiona również w pobliżu domniemanego przebiegu dawnych umocnień. Jednakże w tym przypadku usytuowanie nie miało charakteru bezpośrednich przemian funkcjonalnych obszaru obwarowań. Mury miejskie, jeśli istniały w pełnym obwodzie, zostały zburzone już podczas potopu szwedzkiego, jak podaje A. Przybyłok (2014, s. 210). Zatem usytuowanie synagogi w tym rejonie wiązało się zapewne jedynie z ówczesnymi granicami osadnictwa oraz możliwością pozyskania odpowiedniej parceli pod budowę obiektu na terenie miejskim.

---

¹⁷ W Będzinie pierwsza drewniana synagoga znajdowała się w rejonie dzisiejszej ulicy Podwale, później u podnóża zamku, na terenie obronnym miasta (Krajniewski 2011, s. 187).

¹⁸ Informacje o czasie funkcjonowania umocnień i ich dokładnym przebiegu podaje w rozprawie doktorskiej A. Przybyłok (2014, s. 193–194).

¹⁹ Starą synagogę zbudowano na terenie po zabudowaniach zamkowych, nową zaś przy obecnej ulicy Dolnych Wałów (Kubit 2007, s. 32, por. Bergman 2004, s. 159).

Ryc. 3. Lokalizacja niezachowanych synagog w Gliwicach na tle współczesnej zabudowy oraz przebiegu średniowiecznych murów miejskich
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Kubit (2006, s. 10), A. Przybyłok (2014, s. 217, 226)

Podobnie było w Pszczynie, gdzie plac pod budowę synagogi zakupiono przy ulicy Warownej, a więc przebiegającej dawniej tuż przy linii murów. W momencie budowy bożnicy, po obwarowaniach nie było już prawdopodobnie jakiegokolwiek śladu²⁰.

²⁰ Bergman wymienia kilka hipotetycznych przyczyn obierania przez społeczności żydowskie rejonu byłych umocnień miejskich na budowę bożnicy. Mianowicie pas gruntu w strefie obronnej zwykle pozostawał własnością miasta. Ułatwiało to wykup gruntu pod budowę obiektu, co nieraz było problematyczne, z uwagi na prywatnych właścicieli działek staromiejskich, którzy niechętnie odsprzedawali je Żydom. Przygraniczne grunty najprawdopodobniej dzielono ponadto na działki dużo większe, niż w ścisłym centrum założenia miejskiego, gdzie poszczególne parcele często miały kształt prostokąta. Były wąskie od strony pierzei rynku lub ulicy i długie, sprzyjając zabudowie kamienic czynszowych, ale stwarzając tym samym ograniczenia dla budowy obiektów religijnych o specyficznej fizjonomii. Synagoga musiała pozostać obiektem orientowanym w kierunku Jerozolimy, ale możliwość spełnienia tego ważnego religijnego obostrzenia ograniczał specyficzny układ śródmiejskiej zabudowy. Na małych parcelach przyrynkowych kwartałów niemal niemożliwe było rozlokowanie zespołu budynków gminy żydowskiej (Bergman 2007, s. 8).

Stosunkowo rzadko, bo tylko w pięciu przypadkach, ulokowano obiekt synagogi na granicy ówczesnej zabudowy miejskiej. Było to w: Milówce, Kłobucku, Przyrowie i Białej (części Bielska-Białej). W województwie śląskim gminy żydowskie wznosiły synagogi również w obrębie układów ruralistycznych. Synagoga w Cieszowej została zbudowana na skraju siedliska wsi w połowie XVIII w. (Myrcik b.r.w., s. 19). Podobnie zbudowano synagogę w Wielowsi i w Zabłociu, pozostającym wsią aż do połowy XX w., kiedy weszła ona w skład miasta Żywca.

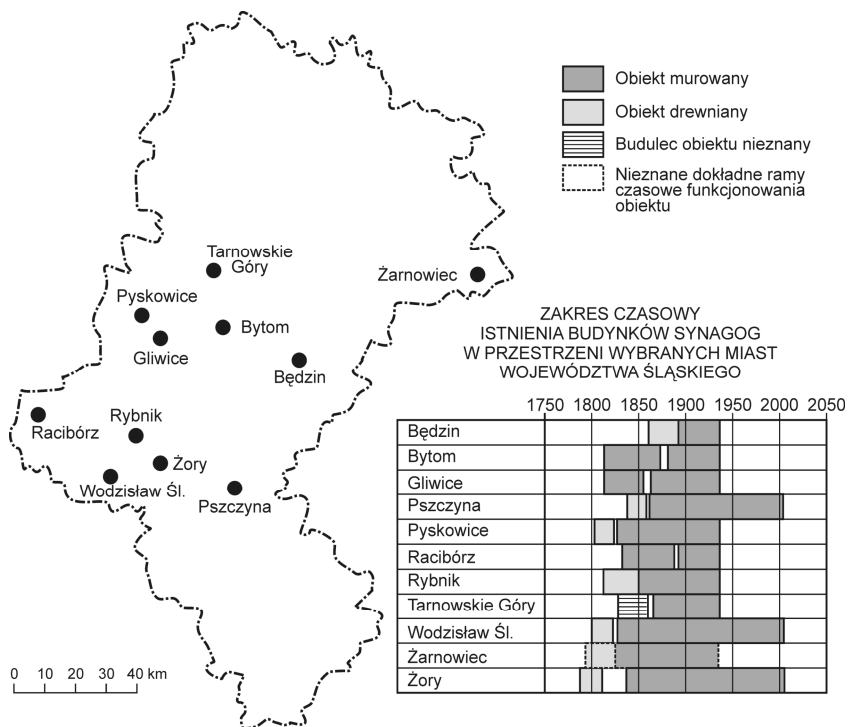
Warto nadmienić, że 11 (spośród 52) istniejących do okresu terroru hitlerowskiego²¹ synagog usytuowano w miejscu lokalizacji wcześniejszej synagogi (ryc. 4). Listę tę można by znacznie rozszerzyć, biorąc pod uwagę ulokowanie na miejscu żydowskiego obiektu religijnego mniejszej rangi, np. sali czy domu modlitwy.

W przestrzeni wielu miast dochodziło zatem do utrwalenia lokalizacji żydowskiego obiektu religijnego w przestrzeni miejskiej, co było spowodowane nie tylko wznoszeniem nowych, murowanych obiektów, w zastępstwie drewnianych, bądź na skutek zniszczenia (np. w wyniku pożaru) pierwszych synagog, bądź z powodu trudności w nabywaniu parcel i pozwoleń na budowę bożnicy w innym miejscu. Lokalizacja pierwszego obiektu z biegiem lat i rozwojem przestrzennym miejscowości stawała się również coraz bardziej atrakcyjna, ze względu na umiejscowienie w jej ścisłym centrum.

Należy pamiętać, że synagoga była najważniejszym obiektem życia religijnego i społecznego gminy żydowskiej. Dlatego władze kahału podejmowały starania o umiejscowienie jej w prestiżowej, bo usługowo-handlowej, administracyjnej i reprezentacyjnej części osady. Drugą kwestią jest to, że miejscowości, w których dzisiaj można znaleźć relikty obecności wyznawców religii mojżeszowej, w momencie osiedlania się w nich Żydów miały zasięg przestrzenny ograniczający się w wielu przypadkach, zwłaszcza do pierwszej połowy XIX w., do kilku stref. Były nimi głównie: pierwotne siedliska wsi, założenia urbanistyczne w granicach dawnego obwodu obronnego (por. Bergman 2007, s. 8). Dlatego obiekty umiejscowiono w najstarszym z dzisiejszej perspektywy rejonie zabudowy.

---

²¹ Określenie zastosowane na użytek pracy z powodu rozbieżności pomiędzy rzeczywistym rozpoczęciem działań wymierzonych przeciwko ludności żydowskiej w różnych częściach współczesnego województwa śląskiego. Podczas gdy prześladowania i niszczenie mienia ludności żydowskiej na terenie Rzeszy Niemieckiej oficjalnie zapoczątkowały wydarzenia tzw. Nocy Kryształowej w 1938 r., tak dla pozostałej części obecnego województwa procesy te nastąpiły w momencie wybuchu drugiej wojny światowej.

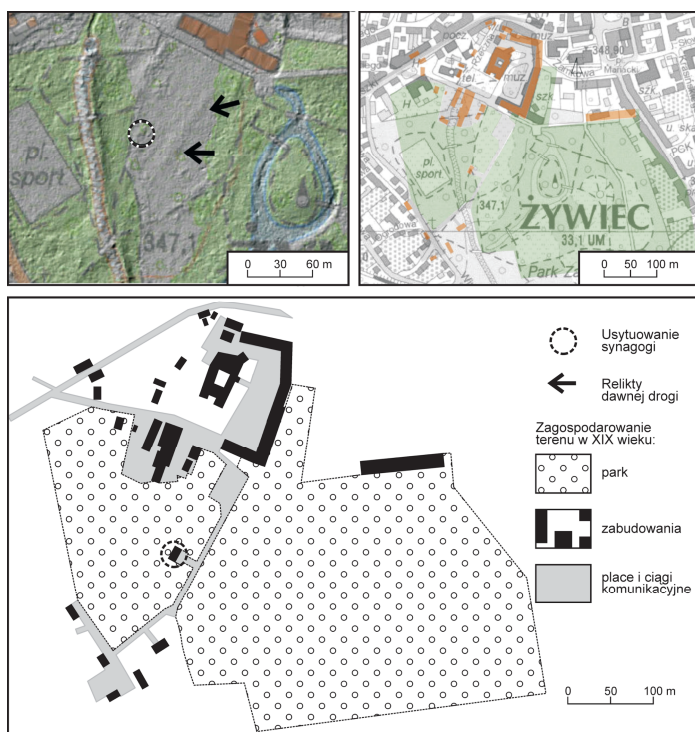

Ryc. 4. Kontynuacja usytuowania kolejnej synagogi w miejscu poprzedniego obiektu w obrębie wybranych jednostek osadniczych województwa śląskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Wolanin, H. Słowińska (1993, s. 19), E. Bergman, J. Jagielski (1996), P. Rakowski (1997, s. 11), Wirtualny Sztetl: www.sztetl.org.pl (30.05.2017)

Inne typy sytuowania synagog wiążą się z rozwojem przemysłu na Górnym Śląsku. Towarzyszący procesom industrializacji gwałtowny napływ ludności, szukającej zatrudnienia i pragnącej organizować własną działalność gospodarczą, pozostawił na Śląsku swoje piętno w postaci zmian w strukturach urbanistycznych i ruralistycznych. Zaczęły powstawać osady przemysłowe, które dały początek nowym ośrodkom miejskim, a istniejące już miasta, szczególnie od połowy XIX w. zaczęły rozrastać się zarówno przestrzennie, jak i pod względem fizjonomii zabudowy, dotychczas w większym stopniu jednokondygnacyjnej i drewnianej. Budynek synagogi wzniesionej w centrum osady przemysłowej w Wirku (ob. części Rudy Śląskiej) bezpośrednio sąsiedował z fabrycznymi kominami. Podobna sytuacja miała miejsce w Dąbrowie Górniczej i Chorzowie, w którym dodatkowo synagoga znajdowała się przy głównej ulicy prowadzącej w kierunku dworca kolejowego, co postrzegano wówczas jako lokalizację prestiżową, jak podaje E. Bergman (2007, s. 8).

Żydowskie obiekty religijne, które sytuowano w obrębie nowo wówczas projektowanych XIX-wiecznych, nowomiejskich układów urbanistycznych, nie należały już do wpisujących się w otaczającą zabudowę, a więc skromnych, niedostrzegalnych w krajobrazie miejskim budowli. Synagogi nowych kolonii miejskich Górnego Śląska były wznoszonymi z inicjatywy społeczności żydów reformowanych neomauretańskimi gmachami o zdobnym detalu architektonicznym, górującymi nad zabudową cebulastymi kopułami wysokich wież (więcej: Bergman 2004). Doskonale wpisywały się w nowomiejskie układy urbanistyczne drugiej połowy XIX w. i pierwszych dekad XX w. Stawały się ozdobą reprezentacyjnych ciągów komunikacyjnych, jak miało to miejsce w Katowicach (1861 r. i 1900 r.), Sosnowcu (1898 r.), Mysłowicach (1899 r.), Bielsku (1881 r.) i Zabrze (1873 r.)²², które prawa miejskie uzyskało dopiero w 1922 r.

Ryc. 5. Miejsce usytuowania synagogi w parku Zamkowym w Żywcu: relief terenu, współczesne zagospodarowanie, wyrzys z planu z 1838 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie planu archiwalnego, I. Jeziorski (2004, s. 86), map i danych Numerycznego Modelu Terenu: www.geoportal.gov.pl (30.05.2017)

²² Dane na temat czasu budowy obiektów zaczerpnięto z portalu Wirtualny Sztetl: www.sztetl.org.pl (23.05.2016).

Dosyć oryginalnym usytuowaniem, wybijającym się na tle wyżej omówionych, mogła poszczycić się istniejąca do pierwszej połowy XIX w. niewielka bożnica, zbudowana na terenie Żywca w centrum przyzamkowego parku²³ (Jeziorski 2004, s. 85–86). Do dziś zauważalne są relikty dawnej drogi, która przebiegała obok obiektu (ryc. 5).

3. Synagogi a świątynie chrześcijańskie – powiązania przestrzenne

Relacje przestrzenne zachodzące pomiędzy obiektami kultowymi odmiennych religii stanowią ważny wątek badań nad krajobrazem kulturowym. Analizy podejmowane są m.in. w zakresie określania temporalnych przemian krajobrazów sakralnych i religijnych²⁴, w tym przykładowo aneksji dawnych miejsc kultu przez nowe religie²⁵. Badania dotyczą również kreowania i krajobrazowej tożsamości miejsc świętych i powiązanych z praktykami religijnymi. Materialna ekspresja kultu, skutkująca nagromadzeniem obiektów powiązanych z *sacrum* na określonym obszarze, konstytuują krajobrazy religijne, których badania skupiają się m.in. na problematyce przestrzennych aspektów religijnej hegemonii.

Przedwojenne funkcjonowanie żydowskich wspólnot religijnych w chrześcijańskich środowiskach społecznych miejscowości województwa śląskiego predestynuje do podjęcia rozważań nad relacjami przestrzennymi zachodzącymi między obiektami religijnymi zarządzanymi przez chrześcijan i żydów. W wyniku analizy materiałów kartograficznych nasuwa się podstawowy wniosek, że

---

²³ Ze względu na znany przybliżony okres działalności synagogi i szczątkowe informacje dotyczące jej funkcjonowania nie była ona brana pod uwagę podczas konstruowania typologii. Jej usytuowanie, jako wyjątkowe w skali obszaru badań, warte jest jednak uwzględnienia w artykule.

²⁴ W pracy praktykowane jest ujęcie ewolucyjne w rozumieniu pojęć krajobrazu sakralnego i krajobrazu religijnego. Krajobraz sakralny jest strukturą pierwotną (bardziej percepcyjną i niematerialną) i odmienną strukturalnie w stosunku do krajobrazu religijnego, w wyniku swojej dużo większej złożoności. W tym względzie należy się odwołać do analizy porównawczej różnych podejść teoretycznych, dokonanej przez U. Mygę-Piątek (2012, s. 154–159), w myśl której nie należy stosować dowolnie i zamiennie określeń „krajobraz sakralny” i „krajobraz religijny” (por. także: Plit 2016, s. 106–115). Krajobraz religijny w największym stopniu dotyczy materialnych struktur związanych z kultem, najczęściej reprezentowanych przez obiekty świątynne. Co więcej, obiekt religijny może nie być równoznaczny z obiektem sakralnym, czego przykładem są synagogi.

²⁵ M.in. dotyczące analiz anektowania miejsc związanych z wierzeniami pogańskimi na potrzeby religii monoteistycznych (zob. też *Sacrum pogańskie...* 2010).

przeważało lokalizowanie synagóg w pewnym oddaleniu od świątyń chrześcijańskich. Odległość tę regulowały nie tylko przepisy świeckie i kościelne, ale również niepisana zasada posiadania pewnej przestrzeni sakralnej przez odmienne religie, których miejscami szczególnymi (często także dominantami przestrzennymi, ang. *landmark*)²⁶ są te przeznaczone na powszednie modlitwy²⁷. Znajduje to potwierdzenie w idei dychotomicznego podziału miejskiej przestrzeni na sakralną i profaniczną²⁸ (por. Kosiński 1984, s. 35, Bryk-Świerżko 2011, s. 167).

Usytuowanie obiektów w pewnym oddaleniu umożliwiało swobodne prowadzenie modłów i sprawowanie obrzędów, bez zakłócania życia innej wspólnoty religijnej. Dlatego też większość synagóg województwa śląskiego, pomimo lokalizacji w centralnej części miasta, położonych było w pewnej odległości od świątyń chrześcijańskich (katolickich i protestanckich), czasem dość nieznacznych, np. co symptomatyczne – po przeciwnej stronie założenia rynkowego (np. Koniecpol, Lelów, Żory, Szczekociny). Stawało się ono niejako strefą buforową pomiędzy przestrzenią zamieszkaną przez chrześcijan a dzielnicą żydowską. Główny plac miejski pozostawał obszarem neutralnym, służącym wymianie handlowej, gdzie spotykały się interesy społeczne przedstawicieli różnych religii. Nieliczne są przypadki, w których synagoga znajduje się w bliskim sąsiedztwie świątyni chrześcijańskiej, jak miało to miejsce w Raciborzu (ryc. 6). W niektórych przypadkach synagoga znajdowała się bliżej głównego placu miejskiego niż świątynia chrześcijańska, ale np. za to w miejscu mniej eksponowanym (np. Skoczów, Mstów).

Ale nie tylko bliskie usytuowanie synagogi i kościoła powoduje, że istnieje relacja przestrzenna pomiędzy owymi obiektami. Jeśli ulokowano rzeczony obiekt kultowy w pierzei tego samego ciągu komunikacyjnego, pojawiała się interakcja w obrębie osi widokowej, np. w Sławkowie, gdzie pomimo odległości

---

²⁶ Pojęcie posiadające szerokie spektrum znaczeniowe, w największym stopniu ujmujące składniki krajobrazu fizycznego w kategoriach punktów współtworzących przestrzeń. W aspekcie materialnym oznacza właśnie symboliczny punkt orientacyjny w krajobrazie, obiekt charakterystyczny (np. budynek) o wyróżniającym znaczeniu historycznym, a często również własnościach estetycznych (por. Szkaradnik 2014, s. 123–124; <https://www.merriam-webster.com/dictionary/landmark> z 11.11.2017).

²⁷ Przykładowo M. Hanzl (2012, s. 1025) w studium dotyczącym dzielnicy żydowskiej w Łodzi określiła kościół i synagogę jako punkty orientacyjne dalekiego zasięgu (ang. *distant landmarks*).

²⁸ W. Kosiński (1984, s. 35) przedstawia nieco odmienny pogląd na przestrzeń sakralną i profaniczną w przestrzeni miejskiej, odnosząc *sacrum* do elementów (również niezwiązanych z religią) porządkujących przestrzeń i nadających jej znaczenia, np. odnosząc pojęcie do monumentalnych budynków i głównych placów.

zachodziła konfrontacja przestrzenna dwóch ośrodków kultu. Innym przykładem jest Pszczyna, na terenie której stosunkowo blisko siebie zostały zlokalizowane synagoga oraz kościół ewangelicko-augsburski. Okazuje się, że z ulicy, przy której znajdowała się synagoga, doskonale widoczny jest gmach kościelny (ryc. 7). Jednocześnie obiekt bożnicy nie wyróżnia się spośród okalającej zabudowy. Takie przestrzenne „współzawodnictwo” niejednokrotnie wygrywała więc budowla chrześcijańska, posiadająca wyższą wieżę bądź zajmująca bardziej wyniesiony względem otoczenia obszar.

Ryc. 6. Rekonstrukcja usytuowania synagogi w Raciborzu na tle współczesnej zabudowy miejskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie archiwalnej fot. synagogi <http://www.sztetl.org.pl/pl/image/64130/> (30.05.2017), na podkładzie zdjęcia Google Earth

Ryc. 7. Zależność przestrzenna a oś widokowa – synagoga i kościół ewangelicko-augsburski w Pszczynie (1 – obiekt posynagogałny, 2 – kościół)
Źródło: fot. i opracowanie A. Majewska

Podczas gdy Żydzi z okien synagogi mogli dostrzec kościół, tak bożnica mogła pozostać niedostrzegalna z okolic kościoła (stanowiąc tzw. pole martwe dla tego punktu widokowego – niedostrzegany fragment przestrzeni; Wejchert 1984, s. 33). To budowało niejako hierarchiczność znaczenia danej religii w miejscowości przez symbolicznie wyznaczanie jej zasięgu, który dawniej mierzalny był także za pośrednictwem brzmienia kościelnych dzwonów i obecności przydrożnych kapliczek. Układ ten zakłóciła przybyła na dany obszar wraz z Żydami religia judaistyczna, wprowadzając własną symbolizację i gradację przestrzeni na linii *sacrum–profanum*.

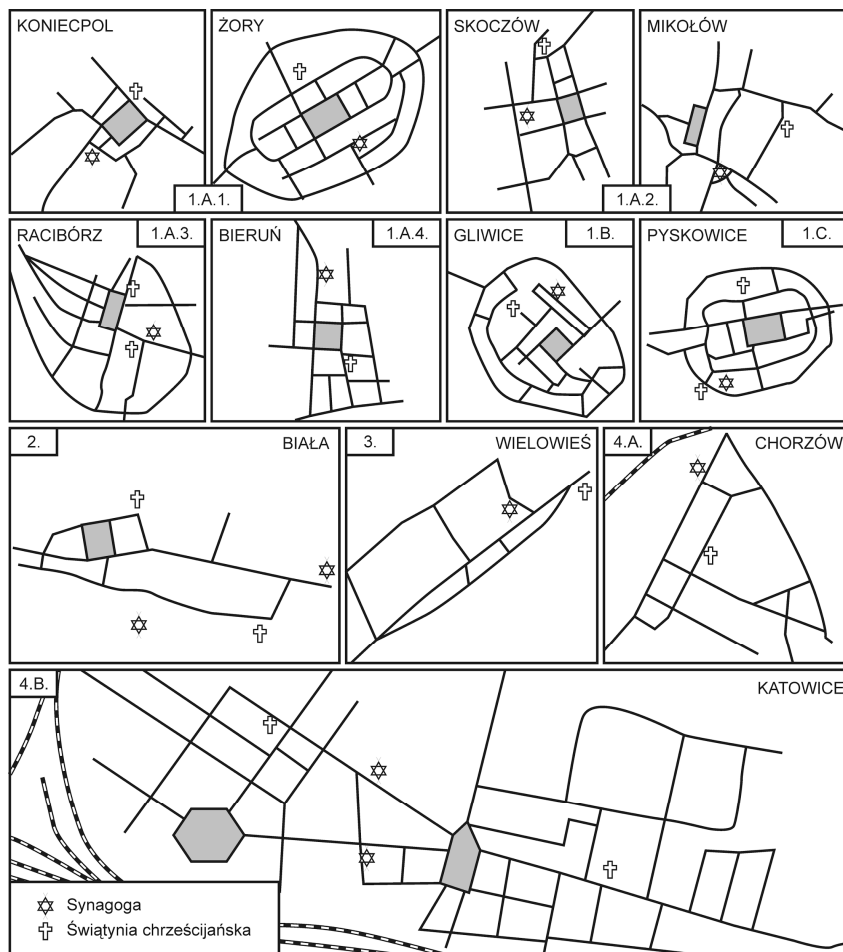
4. Typologia usytuowania synagog w tkance osadniczej – wnioski

Autorka proponuje własną, alternatywną typologię usytuowania synagog w przestrzeni jednostek osadniczych (ryc. 8), uwzględniającą rodzaje lokalizacji synagog (w tym relacje obiektów do wybranych elementów organizacji miejskiej przestrzeni), które nie pojawiły się w dotychczas skonstruowanych podziałach przywołanych we wstępie pracy.

Proponowana typologia została oparta na umiarkowanej generalizacji elementów definiujących usytuowanie obiektów w przestrzeni. Jako główną kategorię typologiczną wyróżniono większe, przestrzenne elementy składowe założenia jednostki osadniczej o charakterze właściwie układów morfologicznych prostych w rzędzie wielkości mezojednostek (Koter 2015, s. 86–87). Kolejno są nimi: założenie staromiejskie, strefa peryferyjna miasta, siedlisko wsi, współczesne (XIX- i XX-wieczne) układy urbanistyczne²⁹. Biorąc pod uwagę specyfikę kulturową i funkcjonalną budynków synagogałnych, uwzględniono ich umiejscowienie w podtypach, względem elementów morfologicznych najniższego szczebla hierarchicznego: świątyni chrześcijańskiej (elementu przestrzennego), placu miejskiego, obwodu/rejonu warownego (elementów powierzchniowych). Uwzględniono je na podstawie zidentyfikowanych szczególnych relacji występujących pomiędzy nimi a obiektami synagogałnymi.

---

²⁹ Współczesne układy urbanistyczne to utworzone lub zurbanizowane w XIX i XX w. dzielnice lub osady przyłączone do wcześniej istniejących jednostek osadniczych o charakterze wiejskim bądź miejskim.

Ryc. 8. Usytuowanie synagog w przestrzeni jednostek osadniczych województwa śląskiego – rysunek poglądowy
Źródło: opracowanie własne

Autorka proponuje następującą typologię usytuowania XVIII- i XIX-wiecznych synagog w strukturze jednostek osadniczych województwa śląskiego:

1. Usytuowanie synagogi w obrębie założenia staromiejskiego:

A. Warianty usytuowania synagogi względem świątyni chrześcijańskiej oraz głównego placu miejskiego na obszarze staromiejskim:

1.A.1. Synagoga i świątynia chrześcijańska usytuowane po przeciwnych stronach założenia rynkowego (np. Lelów, Szczekociny, Wodzisław Śląski, Pilica);

1.A.2. Synagoga usytuowana relatywnie bliżej głównego placu miejskiego niż świątynia chrześcijańska (np. Rybnik, Skoczów);

1.A.3. Bliskie sąsiedztwo synagogi i świątyni chrześcijańskiej lub/oraz powiązanie widokowe między obiektami (np. Sławków);

1.A.4. Synagoga zlokalizowana w pobliżu ścisłego centrum z zachowaniem odległości od świątyni chrześcijańskiej (nie zachodzi powiązanie kompozycyjne i widokowe pomiędzy obiektami) (np. Żarnowiec, Żarki, Sośnicowice, Tarnowskie Góry, Mstów);

B. Synagoga usytuowana w pierzei placu miejskiego (np. Bytom);

C. Synagoga usytuowana w rejonie obwarowań średniowiecznych (lub przebiegu granic osady średniowiecznej) (np. Pszczyna, Toszek, Będzin).

2. Usytuowanie synagogi w strefie peryferyjnej miasta (np. Kłobuck, Przyrów).

3. Usytuowanie synagogi w obrębie siedliska wsi (np. Cieszowa, Zabłocie).

4. Usytuowanie synagogi w obrębie współczesnych (XIX- i XX-wiecznych) układów urbanistycznych:

A. Usytuowanie synagogi na terenie nowej osady fabrycznej (np. Dąbrowa Górnicza, Ruda Śląska);

B. Usytuowanie synagogi w nowomiejskim układzie urbanistycznym (nowej dzielnicy) (np. Sosnowiec, Mysłowice, Zabrze).

5. Usytuowanie specjalne – w obrębie dzielnicy żydowskiej/rewiru żydowskiego/miasta żydowskiego (np. miejscowość Nowe Miasto Krzepice – ob. Nowokrzepice – dzielnica Krzepic).

Należy zaznaczyć, że prezentowana typologia nie ma charakteru rozłącznego³⁰ i wyczerpującego. Stanowi próbę uporządkowania stanu wiedzy na temat rodzajów usytuowania synagog w przestrzeni śląskich jednostek osadniczych i poszerzenia typologii względem obiektów pełniących funkcje religijne co najmniej do przełomu XIX i XX w., znajdujących się w zasięgu obecnego województwa śląskiego. Podział typologiczny, choć skonstruowany na podstawie analizy położenia obiektów synagogałnych tylko z zasięgu jednego województwa, wskazuje typy usytuowania, które mogą być uniwersalne również dla innego, bliżej niezdefiniowanego terenu znajdującego się w granicach Polski. Wynika to m.in. z geopolitycznej przeszłości obszaru badań, który w XIX i XX w. dzieliły granice nieistniejących obecnie państw, najpierw – Królestwa Polskiego, Królestwa Prus i Cesarstwa Austriackiego, następnie teren przynależał do Rzeszy Niemieckiej oraz II Rzeczypospolitej. Zapewne podjęcie dalszych analiz dla pozostałych części kraju skutkowałoby uzupełnieniem/przekształceniem typologii, celem uwzględnienia w niej nowych rodzajów lokalizacji. Tym bardziej

³⁰ Tyczy się to przykładowo zespołu synagogałnego z Gliwic, gdzie obiekty zbudowano w dawnej strefie warownej, ale jednocześnie w sąsiedztwie placu miejskiego.

stanowi to zachętę do podjęcia kompleksowych badań syntetyzujących w zakresie poruszanej w artykule problematyki. Możliwości ku temu stwarza szczególne bogactwo opracowań, jakie pojawiły się dotychczas z zakresu historii poszczególnych obiektów i przedwojennych społeczności żydowskich. Nadchodzi czas podejmowania prób ujęć teoretycznych, w tym klasyfikacyjnych i typologicznych, które stanowiłyby kłamrę dla dotychczasowego stanu wiedzy na temat obiektów żydowskiego dziedzictwa religijnego.

Literatura

- Arnold S., 1951, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa.
- Bergman E., 2004, *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa.
- Bergman E., 2007, *Synagogi Śląska*, [w:] Bożek G. (red.), *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, Katowice, s. 7–13.
- Bergman 2011, *Polish Landscape with Synagogues*, „Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies”, 29 (3), s. 24–40.
- Bergman E., Jagielski J., 1996, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog*, Warszawa.
- Bryk-Świerżko E., 2011, *Dzielnica czterech wyznań – sacrum zwielokrotnione*, [w:] Kowalewski M., Królikowska A.M. (red.), *Miasto i sacrum*, Kraków, s. 167–182.
- Cieśla R., 1997, *Blask dawnych Krzepic*, Krzepice.
- Coenen Snyder S., 2008, *Acculturation and particularism in the modern city: synagogue building and Jewish identity in Northern Europe*, doctoral dissertation, Michigan.
- Dmochowska-Dudek K., Klima E., 2012, *Metody analizy krajobrazu sakralnego miasta*, [w:] Bernat S., Flaga M. (red.), *Sacrum w krajobrazie*, s. 171–183.
- Dzieciuchowicz J., Klima E., Mordwa S., Retkiewicz W., 2004, *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Łódź.
- Grabski A., Rykała A., Sienkiewicz W., Wijaczka W., Wodziński M., Zaremska H., 2010, *Atlas historii Żydów polskich*, Warszawa.
- Hanzl M., 2012, *Urban structure as a repository of social content – the case study of the Lodz 'Jewish District'*, [w:] Schrenk M., Popovich V.V., Zeile P., Elisei P. (red.), *CD-ROM Proceedings REAL CORP 2012. Re-Mixing the City – Towards Sustainability and Resilience? Proceedings of REAL CORP 2012, 17th International Conference on Urban Development, Regional Planning and Information Society*. Schwechat, s. 1017–1029.
- Hubka T. C., 2003, *Resplendent synagogue. Architecture and worship in an eighteenth-century Polish community*, Hanover.
- Jeziorski I. (red.), 2004, *Studia Judaica biblioteki żywieckiej. Materiały i opracowania do dziejów Żydów na Żywiecczyźnie*, Żywiec, s. 85–86.

- Klein R., 2014, *How to create a building typology? Typological matrix for mapping 19th century synagogues*, „Journal of Faculty of Civil Engineering”, 24, s. 57–68.
- Klima E., 2011, *Przestrzeń religijna miasta*, Łódź.
- Kos J.K., 2013, *Judaistyczne budownictwo kultowe na Śląsku. Problem stylu i formy*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, 22, s. 9–45.
- Kosiński W., 1984, *Nowa urbanistyka – miejskość, ciągłość, wielość*, „Architektura”, 4, s. 35–39.
- Koter M., 2015, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] Barwiński M. (red.), *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera. Wybór prac*, Łódź, s. 23–32.
- Krajniewski J., 2011, *Będzińskie domy modlitwy*, [w:] Rozmus D., Witkowski S. (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Historia. Kultura. Zagadnienia konserwatorskie*, Kraków, s. 187–192.
- Kubit B., 2006, *Żydzi gliwicy – materiały z konferencji*, Gliwice.
- Kubit B., 2007, *Śladami żydowskiej przeszłości Gliwic*, [w:] Bożek G. (red.), *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, Katowice, s. 27–35.
- Majewska A., 2016, *Tempel czy bóżnica? Współczesne oblicza synagog województwa śląskiego*, „Czasopismo Geograficzne”, 87 (2), s. 153–173.
- Majewska A., 2017a, *Funkcjonowanie żydowskich domów modlitwy w XIX i XX wieku na obszarze współczesnego województwa śląskiego*, „Acta Geographica Silesiana”, 11/4 (28), s. 13–26.
- Majewska A., 2017b, *Jewish sepulchral heritage in Silesian voivodeship divided by the borders. Similarities and differences*, [w:] Heffner K., Solga B. (red.), *Borderlands of nations, nations of borderlands. National, ethnic and religious minorities in the Polish space – selected issues*, seria: *Region and Regionalism*, 13 (2), Łódź–Opole, s. 147–167.
- Makruszewska I., 2013, *Synagogi w Wielkopolsce*, [w:] Bernat S., Flaga M. (red.), *Obiekty religijne w krajobrazie*, Sosnowiec, s. 163–179.
- Myga-Piątek U., 2012, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice.
- Myrcik J., b.r.w., *Cmentarz żydowski w Cieszowej. Pro Memoria*, t. 2: <http://www.kirkuty.xip.pl/cieszowa.htm>
- Olbińska K., 2016, *Synagoga – ukryte miejsce pamięci*, „Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury”, 33 (63), s. 191–200.
- Petrovsky-Shtern Y., 2014, *Sztetl. Rozkwit i upadek żydowskich miasteczek na Kresach Wschodnich*, Kraków.
- Piechotka M., Piechotka K., 2004, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Plit F., 2016, *Krajobrazy kulturowe w geografii polskiej. Szkice*, Warszawa.
- Przybyłok A., 2014, *Mury miejskie na Górnym Śląsku w późnym średniowieczu*, mps pracy doktorskiej, Repozytorium Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rakowski P., 1997, *Rybnicka Jerozolima*, „Słowo Żydowskie”, 6 (136), s. 11.

- Rykała A., 2009, *Materialne dziedzictwo Żydów w krajobrazie kulturowym Polski Środkowej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia jako determinanta rozwoju nauk historycznych*, Legnica–Łódź, s. 203–217.
- Rykała A., 2012a, *Synagogi w przestrzeni dawnej i współczesnej Polski – refleksja geograficzna*, [w:] Krawiec-Złotkowska K. (red.), *Rzeczpospolita domów*, t. 3: *Domy Boże*, Słupsk, s. 626–644.
- Rykała A., 2012b, *Żydowskie domy modlitwy w Łodzi – uwarunkowania rozwoju przestrzennego, rozmieszczenie, współczesne relikty i ich wykorzystanie*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 12, s. 221–244.
- Sacrum pogańskie – sacrum chrześcijańskie. Kontynuacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, 2010, pod red. K. Brachy i C. Hadamika, Warszawa.
- Sobczyński M., 2012, *Świątynie w wielokulturowej przestrzeni Łodzi*, [w:] Krawiec-Złotkowska K. (red.), *Rzeczpospolita domów*, t. 3: *Domy Boże*, Słupsk, s. 602–625.
- Sołjan I., 2012, *Sanktuaria i ich rola w organizacji przestrzeni miast na przykładzie największych europejskich ośrodków katolickich*, Kraków.
- Stefański K., Szrajber R., 2009, *Łódzkie synagogi: wirtualne dziedzictwo „zaginionej dzielnicy”*, Łódź.
- Szkaradnik K., 2014, *Miejsce przeszłości w przestrzeni ponowoczesności. Landmarki w krajobrazie kulturowym Ustronia jako przykład „re-konstruowania” wspólnoty lokalnej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne”, 9, s. 123–141.
- Urbański K., 2007, *Almanach gmin żydowskich województwa kieleckiego w latach 1918–1939*, Kielce.
- Vaughan L., 1999, *Clustering, segregation and the 'Ghetto': the spatialisation of Jewish settlement in Manchester and Leeds in the 19th century*, London (doctoral dissertation).
- Walerjański D., 2007, *Zapisane w kamieniu – zachowane zabytki żydowskie w województwie śląskim*, [w:] Bożek G. (red.), *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, Katowice, s. 14–26.
- Walicki J., 2000, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź.
- Waszkiewicz A., 1993, *Synagogi*, „Mówią wieki. Magazyn Historyczny”, 3 (406), s. 28–29.
- Wejchert 1984, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa.
- Wolanin J., Słowińska H., 1993, *Zarys dziejów gminy żydowskiej w Gliwicach*, „Zeszyty Gliwickie”, 22, s. 19–25.

Materiały kartograficzne

Topographische Karte 1:25 000, arkusz 5078 – Krzepice, 1940.

Źródła internetowe

JewishEncyclopedia.com (28.05.2017).

Dictionary by Merriam-Webster: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/landmark> (11.11.2017).

Wirtualny Sztetl: sztetl.org.pl (28.05.2017).

Location of synagogues in the space of the settlement units of the Silesian Voivodeship – concept of typology

Summary

This theoretical-empirical article presents the results of the studies conducted by the author, aimed at solving the research problem focused on defining in a typological approach the types of the location of synagogues in the space of the settlement units of the Silesian Voivodeship. The article includes the review of the divisions of location of Silesian synagogues in the urban structures presented so far. Based on the author's analysis of cartographic and written materials, as well as the results of field surveys, the spatial relationships between the synagogues and the morphological elements of the towns occurring during the religious functioning of the synagogues were discussed. The final effect of the studies is the suggestion of the typology of the location of the synagogues in the structures of the settlement units of the Silesian Voivodeship. It takes into account the location of synagogues in relation to the most important (from the perspective of the socio-cultural conditions of Jewish settlement in this area) morphological components of different complexity levels, such as the area and elements of the old town foundations, 19th and 20th century urban layouts, squares, and Christian temples.

Keywords: Judaism, synagogues, Silesia, Poland, religious objects, urban morphology.

Anna Majewska, mgr

Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej,
Historycznej i Studiów Regionalnych, ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: anna.majewska@op.pl